

МІСТИЧНЕ, ОКУЛЬТНЕ ТА РИТУАЛЬНЕ У РОМАНІ В. ШКЛЯРА «КЛЮЧ»

Стаття присвячена проблемі осмислення доцільності використання міфологічних та нумерологічних символів з метою падання творам художньої літератури магічних, містичних, окультних та ритуальних тональностей. Зокрема, на матеріалі роману В. Шкляра «Ключ» розглядається вплив віри у фатальну визначеність усього в житті на долю пересічної людини, що перебуває в тяжкому стані психічної кризи.

Ключові слова: містика, окультика, ритуал, міфологічність, арифмоманія, символізм.

Василь Шкляр – один із найвідоміших і наймістичніших українських письменників. Працював архіваріусом, перекладачем, займався політичною журналістикою, бував у «гарячих точках». Автор багатьох книжок прози, зокрема романів «Тінь сови», «Ностальгія», «Ключ», «Елементал», «Кров кажана». Хобі письменника – полювання на рибу. Власне, через прикрий випадок під час таких ловів він потрапив до реанімації (захворів на лептоспироз). А після повернення з «того світу» написав тепер уже культовий роман «Ключ», який здобув цілу низку нагород: Гран-прі конкурсу «Золотий Бабай», премії журналістів «Сучасність» та «Олігарх», міжнародну премію конвенту фантастів «Спіраль століть». Як виявляється, задум роману В. Шкляр виношував протягом 12 років. Колись почув історію про те, як якийсь хлопець винайняв житло в Києві, а власник за платню так і не з'явився. І як би йому не хотілося написати класичний детектив, українські реалії ведуть письменницьке перо у бік містики! У одному з інтерв'ю він так говорить про власне творіння: «Мені вдавсь гіпнотичний роман, – розмірковує Шкляр. – У ньому є якась загадка. Мене часто питають: хто все ж таки дав [героєві] ключ? Відповідаю, що сам не знаю».

Художні твори В. Шкляра є яскравими зразками постмодерністської літератури кінця ХХ ст. У них простежуються такі елементи постмодерністської естетики «як настанова на поєднання традицій інтелектуальної літератури з елементами літератури розважальної, руйнація кордонів між художньою реальністю та дійсністю» [4, с. 14]. Так звану розважальну лінію сюжету утворюють елементи детективного роману (наявність таємниці, низка зникнень, вбивств, «слідчого», логічного аналізу), тоді як інтелектуально-філософська лінія реалізується у порушених проблемах двоякої сутності людини, її пошуку себе та істини у світі повному байдужості, жорстокості, ненависті й розпусти, її ставлення до духовних скарбів, зокрема до віри в КОГОСЬ. К. Родик, визначаючи жанрову специфіку твору, стверджує, що початкова детективна форма провалюється у болото невизначеності й неонов'язковості і звісно мутує там у жанр містичного триллера, тільки триллер, жанр за визначенням песимістичний (на відміну від звичайно оптимістичного детективного жанру). Крім зазначених ліній у «Ключі» простежується вплив традицій класичної літератури попередніх епох, насамперед, він проявляється в образі Андрія Крайнього, від особи якого ведеться оповідь – молодого чоловіка, «віку Ісуса Христа» [5, с. 21], який, осмислюючи те, що відбувається, стикаючись із низькими й піднесеними виявами людської природи, переживаючи відкриття й втрату єдиного кохання, засвоює серйозну життєву науку.

Ритуальні моделі в художній літературі стали об'єктом дослідження Д. Уестона («Від ритуалу до роману»). В українському літературознавстві прикладом аналізу художнього тексту крізь призму міфопоетики можуть слугувати статті М. Новикової («Міфосвіт Антоніча: біос та етос»), монографія Н. Зборовської («Код української літератури»).

Наше дослідження вмотивоване потребою прочитати українську постмодерну літературну спадщину кінця ХХ – початку ХХІ ст. (зокрема романістику В. Шкляра) крізь призму чільного у вказаний період для нашої літератури мотиву ритуальності й містифікації фактів, що вможливить розкриття глибинних механізмів сюжетотворення як на психологічному рівні самого автора, так і на рівні травматичного досвіду цілої нації. Об'єктом дослідження став роман В. Шкляра «Ключ».

Роман «Ключ» називають окультним, еротичним, містичним і навіть магічним, хоча філософія твору сягає далеко за межі цих звабливих означень. Прочитання роману «Ключ» не закінчується на його останній сторінці, гостросюжетністю він спонукає читача глибше зазирнути в своє власне багато в чому непізнане «я».

Вперше ми зустрічаємось з головним героєм у залі суду, де він стоїть «за те, що пролив кров ближнього» [5, с. 6]. Відмовившись від адвоката, він сам виступає на захист себе й розповідає незвичайну історію, оповиту завісою таємничості. Головний персонаж, Андрій Крайній, вкотре опинившись без даху над головою, іде в місцеву забігайлівку, де дивний незнайомиць дає йому ключ від своєї квартири на невизначений термін користування. Тут же у «Трьох поросятах» він зустрічає прекрасну незнайомку, так званий тип фатальної жінки, яка стає супутницею його пригод та коханням усього життя. І ось цей ключ і ця дивна жінка із «срібним серпанком», від якої віяло потойбіччям, назавжди змінили життя Андрія. Від кімнати несло холодним мороком невідомості, а №13 віддавав запахом пекла, недарма це число називають чортовою дюжиною, знаком нечистого. Ця отримана з доброго наміру в'язниці НЕСПОКОЮ вимагала від квартиранта дії – знайти чоловіка, що дав КЛЮЧ. Бажання розшукати і будь-що дізнатися правду об'єднує Сану та Андрія, і хоч їм доводиться пройти довгий шлях до цілковитої довіри, врешті-решт між ними виникають почуття взаємонадійності. Героя постійно переслідує відчуття дороги: «і мав невідстуну гризоту, що оселилася десь на стоді серця і часом виповнювала всеньке ество» [5, с. 38], що спонукала його до активного пошуку благодійника.

У ході розслідування виринає два імені: власника квартири – Саватія Ярчука, та колишнього її винаймача, художника – Олекси Остапчука.

Олесь Остапчук дві речі любить у цьому світі – малярство і зимову риболовлю. Він говорив про себе: *«знаєш, коли я постану із праху, то поведу за собою світ»* [5, с. 49]. Та коли він зробив і спізнав усе її одне за одним почав втрачати свої захоплення, Олекса захотів накласти на себе руки. Картину із зображенням рака з однією клешнею та виряченими очима на зеленому мертвому піску Остапчук називав своїм автопортретом. І, можливо, зовсім не дарма, адже, як і рак, не міг ідучи вперед, вирвавшись зі стін сирітського дому, здобувши визнання зарубіжних цінителів мистецтва, подумки не вертатися у минуле, до свого рідного містечка Некричі, до жаданної та недосяжної Каміли. *«У найчорнішу годину нас із безодні рятує один маленький спогад дитинства, кажуть класики і психологи»* [5, с. 70]. В Олексинє життя зима прийшла нещодавно і згодувала його ракам. Вона є символічним виразом внутрішньої і несвідомої драми його душі.

Перлина за перлиною Андрій наизує нові факти з життя загадкового власника квартири її свого щедрого благодійника на нитку Аріадни, яка тісно переплелася з його власним життям, що аж заплутала, кого саме він шукає: суботнього чоловіка чи самого себе? *«Найдужче я всахнувся тоді, коли побачив у тому дзеркалі відображення ще одного чоловіка: чорний з лиця, у мокрій чорній одежі, заляпаний кров'ю, з проваленими очима й загостреним носом [...] Це вже був не я, а чужий мені чоловік, із чужим лицем і чужими запаленими очима, з чорним потойбічним поглядом, у якому скіпілась невимовна туга. Це був суботній чоловік, якого цуралася сама смерть»* [5, с. 188]. І тут не можливо не нагадати про символічне значення дзеркала, цієї тонкої скляної перепони між світом реального та ірреального, що є магічним переходом у паралельний світ (добра чи зла – кому ж відомо?!).

Взагалі текст роману сповнений символізацією, що насичує його глибокою багатозначністю, через що кожен елемент, кожен образ чи слово здаються вагомими: «читає, сприймаючи слова й речення, свідомий їхнього навантаження значеннями й асоціаціями. Витворюється враження, що кожна річ чи явище є не тільки собою, а також символом, що кожний образ має своє місце в обдуманій загальній системі» [1, с. 103].

Сама назва роману глибоко символічна. З погляду лексики поняття «ключ» має 12 значень + омонім. Автор подає такий його опис: *«це не куля, це звичайнісінький КЛЮЧ. Плєскає, на три зубці [...], що прогризли мое серце, випили з нього кров, висушили його, мов міхур, і повісили на цвях перед дзеркалом»* [5, с. 155]. «Словник слів-символів» подає таке тлумачення поняття «ключ»: «Вісьовий символ, що включає в себе владу і можливість все відкривати і закривати, зв'язувати і звільняти. Ключ також означає звільнення, знання таємниці, ініціацію. Він тісно пов'язаний з символізмом Януса – бога, що зв'язує і відпускає, винахідника замків і бога ініціації. [...] В греко-римській міфології ключ – атрибут Гекати, вартового пекла, а також Персифони та Кибели (Януса). У євреїв ключ Божий піднімає мертвих і означає народження та благодатний дощ» [6]. А сама ж кімната, яку він відкриває, «символізує особистість з вікнами у зовнішній світ і дверима для виходу в інші світи» [6]. Таким чином ключ відчинив Андрію не тільки двері до помешкання, а й відкрив новий період його життя, сповнений містичного передчуття, магічних знаків, душевного сум'яття, бісівського сміху та відьомських чар.

Фантастичність, наявна в творі, допускає подвійну інтерпретацію подій. За Соловйовим, це натяк на «містичний смисл життєвих подій». Добре це виявляється в іменах героїв. Усі вони в романі вагомі. Наприклад: ім'я чоловіка, якого розшукує Крайній, *«Саватій – це гебрейською [...] означає суботній чоловік, а ярчуками колись давно називали псів, котрі шухом розпізнають відьом»* [5, с. 39]. Ім'я його дружини і співучасниці злочинів, Каміла, також не випадкове і *«вказує на людину, що зобов'язана бути присутньою при жертовпринесеннях»* [5, с. 90]. Тут потрібно сказати, що ритуальність уміщує акт жертовпринесення. Саме воно якнайтісніше контактує з експресіо-містичною екстатичністю та силою емоцій (Саватій приносить Камілу в жертву своїм «хворим» потребам!). Саме вона приносить три пляшки кагору, коли Андрія насильно тримають у кімнаті над прірвою і змушують брати участь в оргії, *«церковного вина для причастя [...] ритуального туніку, який теж вказував на особливість моменту»* [5, с. 175], улюбленого напою Саватія, не тільки тому що воно дуже швидко вступає в жилю і гріє кров, *«бо й само густе та червоне, як кров»* [5, с. 176]. Ім'я ж головного героя, Андрій, означає «мужній, хоробрий» [3, с. 138]. Не дарма саме йому випадає жереб розгадати «суботню» таємницю. Ім'я ж Оксана ж має подвійне значення – «гостинна» та «чужа, чужоземна» [3, с. 167]. Вона з самого початку належала іншому, тому заради якого добровільно прийняла «постриг черниці», кого щовечора чекала у «Трьох поросятах». Ця жінка з крилами на спині повинна була в якийсь момент покинути Андрія, наче «позичене» на певний час щастя. Без неї світ для нього *«став велетенською пороженною, яка втілювала [його] у свою безмежну пащу»* [5, с. 187]. Ім'я нещасного художника означає «захисник» [3; 85] своїх поглядів, свого кохання, свого мистецтва, хоч би якими своєрідними вони не були!

Дуже часто В. Шкляр апелює до науки арифмоманії (ворожіння за числами на основі їхніх прихованих властивостей [3, с. 33]). Він неодноразово згадує імена науковців, філософів, істориків, математиків, які вважали число першоначалом всього сушого. Наприклад, Паскаля Блеза, Агріппа Неттенса Хеймського, Сен-Мартена, Дебароля, Піфагора, Альфонса де Лігурі, Дейвіда Юма, Франциска Синю Панчошу та багатьох інших так чи інакше пов'язаних з магічними діями (важливістю чисел у нашому житті, вірою у існування потойбічного світу й можливістю встановлення контакту з ним).

Числа не просто кількісні, вони мають якісну символіку. У китайців непарні числа – це янь, небо, благополуччя; парні числа – це їн, земля, мінливість і неблагополуччя. У християнстві до вчень святих Августина та Олександра символізм чисел був розвинений слабко. За св. Августином, число – це архетип Абсолюту. Все складається

відповідно числам (Піфагор). Жертви богам небесним – числа непарні, а земним – парні (Плутарх). Автор говорить: *«Боронь Боже, ніколи не зациклюватися на числах, цих найпотемніших знаках неба, які справді можуть вказати дорогу у потойбіччя, дорогу до божевілля...»* [5, с. 79]. *«Трійка, – запевняє Сен-Мартен, – це вихід з антагоністичної двійки, який веде до рівноваги, а отже, й до успіху»* [5, с. 79]. Можливо, саме тому В. Шкляр наголошує на трикратному збігові імен, назв, дій у творі, частих повторах: Андрій оселяється в будинку № 3 на третьому поверсі в 13 кімнаті; його місцем відпочинку й зустрічі з друзями є кафе «Троє поросят» і т. п. *«Нічого немає випадкового у житті, усе пов'язане і переплетене єдиним світлом Неба і кожна дрібничка має свою доцільність»* [5, с. 110]: приїхавши до Черкас (до речі батьківщини письменника!), землю черкасівців, головний персонаж чує пісню поета-вигнанця Черкасенка; прямуючи вперше до квартири Остапчука Андрій проходить Андріївським узвозом угору і зупиняється біля Андріївської церкви; слідуючи народним забобонам він при нагоді *«тричі сплюнув через ліве плече»* [5, с. 79] і т. д. І справді сила трійки універсальна і втілює трійчасту природу світу, що сприймається як небо, земля і вода. Це людина: тіло, душа й дух; а також народження, життя і смерть; минуле, теперішнє й майбутнє [7].

Що ж стосується символічного прочитання «двійки», за тим же Сен-Мартеном, «2» – фатальне число. Своєрідною пересторогою лиха у творі стає *«день, який минав під знаком щура»* [5, с. 160] (спочатку Андрій зустрічає Ярчука, що несе у руках убиту ондатру, мускусного пацюка, а потім бачить кажанів, що билися у шибку, яких сплутав спочатку із береговими ластівками, яких часто називають щуриками). Наш «слідчий» двічі перетинає Дніпро, доки дістається Черкас, що пророкує невдачу. Символічне значення двійки – двоякість, відмінності, конфлікт, залежність. Це перше число, що походить від єдності, тому воно означає також гріх, і тим самим вказує на те, що приходить і піддається псуванню [7]. Герой говорить: *«Двійку у мене вмістив суботній чоловік – це поки, що Саватій Ярчук і Остапчук Олесь. Трійка ж переслідує від першого дня [...] Однак це число не дає мені рівноваги, можливо, воно тільки підказує чи віщує. Може, в суботньому чоловікові, окрім Саватія та Остапчука, треба шукати когось третього? [...] Василь Іванович вважася, що я вже повинен шукати самого себе...»* [5, с. 71].

Згадується у романі й одиниця, що трактується, як «начало начал усіх добрих справ» [5, с. 93]. Справді «1» означає первинну єдність, початок, Творця, першорудий, силу всіх можливостей, сутність, центр, неподільне, підйом [7]. Зустрічається й число «7» (коли Саватій нав'язує Андрієві свою волю і змушує випити вино). Це «найсимволічніше число магії, яке матеріалізоване не тільки в семи кольорах райської душі та музичній гамі, але й в кількості днів, які знадобилися для створення світу» [5, с. 175].

В. Шкляр у даному творі демонструє й глибоку освіченість, пересипаючи роман міфологічними образами й афоризмами з античної та єгипетської міфології, образами біблійними та власне українськими, взятими з народної демонології (процеси ворожіння, знаковість снів, посилання на Святі Писання), що надають творові певну магійну інтелектуальність та філософічність.

В одному з епізодів Оксана ворожить Андію на кавовій гуші і каже, що над ним *«висить фатальний Сатурн»*, що він *«народився під цією планетою, а в таких людей невеселі проблеми і навіть ідеї скорботні. Вони, ці люди, усі підозрюють. У тому числі й себе»*, що йому *«випадає циганський варіант, тобто [...] дорога, і Сана бачить на цій дорозі небезпечну жінку»* [5, с. 25]. Її слова справджуються, казкової принакності мулатка відіграє не останню роль у цій справі. У римській міфології Сатурн ототожнювався з Кроносом і шанувався як родоначальник богів, бог часу, недарма Сана часто називає Андрія то Сатурном, то чортом, то своїм добрим дияволом, адже він як згаданий бог змушує виплисти на поверхню сховану у пілі років страшну історію. Свого товариша Сокирка головний герой порівнює з нарцисом і сатиром, а кохану Сану називає то причиною, то відьмою, то Аріадною, що врятувала Тесея від Мінотавра; сміх Василя Івановича звучить як «диявольський» регіт, а зображену на картині у кімнаті над прірвою русалку він бачить лихою мойрою, яка легковажно перетинає нитку людського життя; думаючи про Камілу, він звертається до образу сонця – хтивого бога Ра, а лікаря-хірурга порівнює з Мефістофелем; розповідає і про те, як його бабуся з допомогою хліба, солі та печини, над якими вона тримала мов маятник голку на нитці, викликала з могили його батька-матір і т. д. До того ж усі найсуттєвіші події у романі розгортаються у період повномісяччя, *«відьомського повня повелителя усіх найхімерніших дійств»* [5, с. 185].

Головний персонаж *«живе серед тіней на темному роздоріжжі і не може звідти нікуди піти»* [5, с. 25]. Переїзд через міст до Черкас автор порівнює з вузькою дорогою у Святому письмі, що веде до життя, а широка дорога веде до загибелі [5, с. 75]. Втрату коханої Андрій тяжко переживає: *«...І засурмив перший ангел – і вчистився великий вогонь, що спалив Богуславський ліс, і зелена трава пожухла, і Калишовий Куц усох, і згіркла вода у його джерелі, і птахи упали з небес, а їхні порожні гнізда зяють, як висухлі серця»* [5, с. 187] – ось яким бачить він світ без своєї «пташки». Це наче апокаліпсичне пророцтво, початок кінця, першим попередженням настання якого став сон Андрія, описаний на початку роману: *«Тепер мені часто сниться піцаний вітер, снилися височезні сосни, які постогнували від того вітру, а піцана курява навіть уві сні забивала подих, і я прокидався серед ночі через те, що не міг дихати»* [5, с. 10]. Адже за Міллером, якщо Вам сниться, що Ви потрапили в ураган, – значить, незабаром Ви відчуєте гіркоту та відчай від того, що зруйнується Ваші плани, що так довго виношувалися, які повинні були привести Вас до заповітної мети. Цей сон може провіщати великі, нерідко пов'язані з втратами, зміни. Уві сні чути ревіння ураганного вітру і бачити, як він нахилиє дерева навкруги Вас, пророкує Вам якесь болісне очікування, яке зміниться рішучими спробами протистояти краху [2].

Підводячи підсумки, хотілося б процитувати авторський епіграф до роману: «Одні назвуть цей роман детективом. Другі добачать у ньому твір еротичний. Треті вважатимуть його містичним, окультним або й ритуальним. Усіх, хто шукатиме в цьому романі тільки перше, друге і третє, я прошу його не читати» [5, с. 5]. Не можливо більш влучно передати усю панораму твору. Кожне слово «Ключа» є сходинкою до пізнання чогось ірреального, що існує поруч з реальною дійсністю, і страх перед яким породжує у людській душі таке явище як забобоність, віру в надприродну вмотивованість усього, що з нами трапляється. Саме бажання розкрити «вищі плани буття», досягти знання, що виходить за межі звичайного людського досвіду є головним рушієм розгортання подій у романі. Воно стало магічним об'єктом, ідеєю-фікс Андрія, що волею випадку «ступив у слід небіжчика» [5, с. 187], і витворив нову реальність, яка перевершила навіть «таємну казку».

Список використаних джерел

1. Керлот Х. Словарь символов. – М., 1994.
2. Миллер Г. Х. Толкование 10000 снов. АСТ, Харвест, 2008.
3. Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей. – К., «Наукова думка», 1996.
4. Шевчук З. Як зустрітися поглядом з «Оком прірви»//Українська мова та література. – К., 2002. – 20 травня. – С. 14.
5. Шкляр В. Ключ: Роман. – 7 вид., випр. і доп. – Львів: Кальварія, 2007. – С. 192.
6. <http://slovar.plib.ru/dictionary/d23/977.htm>
7. <http://slovar.plib.ru/dictionary/d23/>

This article deals with the problem of comprehending of reasonable using of mythological and numerical symbols with the aim to give to the works of fiction magical, mystical, occult and ritual colourings. Making references to the novel by Vasiley Sheliar "The Key", the author of article interprets the influence of the faith in the fatal prescription of all events in our life on the mediocrity's fate, which is being in desperate straits of psychological crisis.

Key words: mysticism, acoustics, ritualistic behavior, mythology, arithmomania, symbolism.

УДК 398.8:94

Пастух Т.А.

Київський Національний університет імені Тараса Шевченка

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РЕКОНСТРУКЦІЇ ФОЛЬКЛОРНИХ ТЕКСТІВ

Розглядаються основні принципи диференціації взаємодії усної народної творчості з писемною культурною, зокрема, фольклоризму письменників.

Зосереджено увагу на аналізі теоретичних підходів реконструкції фольклорних текстів і виявленні особливостей їх структурних одиниць, доборі критерію наукового підходу до вивчення проблеми.

Ключові слова: фольклор, література, текст, взаємодія, фольклоризм, традиція, структура, реконструкція.

Постановка питання. Для фольклористики як науки надзвичайно важливо простежити специфіку життя фольклору в оригінальній літературній творчості. Виникаюча при цьому проблема співвідношення двох світоглядних парадигм, двох видів словесності, якими виступають фольклор і література – складна і багатогранна. Дослідження зв'язку між ними в широкому розумінні передбачає проведення аналізу і порівняння колективного та індивідуального, усного й писемного, традиційного та новаторського.

В останні десятиліття українська фольклористика послабила увагу до проблеми вивчення взаємин усної колективної творчості з авторською індивідуальністю. Крім того, попередники переважно розглядали проблему фольклоризму в зв'язку з українською класичною літературою і майже не торкалися взаємин усної словесності з козацьким літописанням.

Вибір теми наших наукових зацікавлень зумовлений бажанням заповнити цю прогалину, а також прагненням в епоху мистецького постмодернізму простежити явище індивідуальної художньої інтерпретації колективної народної творчості на прикладі одного з найяскравіших творів давньої української літератури часів козацької доби, яким без сумніву є літопис С. Величка.

У зв'язку з цим постає необхідність обґрунтування методологічних засад дослідження, вибору ефективних методів аналізу взаємозв'язку фольклору і літописання, їх удосконалення з врахуванням внутрішніх законів функціонування кожного з об'єктів, з'ясування специфіки деяких попутно виникаючих теоретичних аспектів означеної проблематики.

Аналіз публікацій. Теоретичні й методологічні аспекти взаємодії фольклору та писемства розроблені досить ретельно і багатопланово. При цьому, переважна більшість науковців говорять про дуалізм проблематики: фольклоризм літератури та літературність фольклору.

Зокрема, питанню впливу фольклору на літературу присвячені монографічні дослідження М. Азадовського «Література и фольклор: Очерки и этюды», С. Азбелева «Летописание и фольклор», В. Бойко «Поетичне слово народу і літературний процес», М. Гриця «Українська література XVI – XVIII ст. і фольклор», О. Мишанича «Українська література другої половини XVIII ст. і усна народна творчість», С. Росовецького «Фольклорно-літературні зв'язки: компаративний аспект». Заслужують на увагу в цій площині також роботи О. Гончара, Л. Дунаєвської, Н. Малинської, В. Соболя, В. Шевчука, Г. Штоня та ін.